

π. Ἰωάννης Χρυσουγής

Θεολογώντας στὸν 21ο αἰώνα

1. Εἰσαγωγή: εἰκόνες καὶ εἰδῶλα

Οἱ Ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ γοητεύονται μὲ τὴν ἀνακήρυξη ἀγίων (ἢ ἀγιοποίηση). Μιὰ τέτοια περίπτωση «ἀνακήρυξης» εἶναι αὐτὸ ποὺ συχνὰ γίνεται ὅταν εἰδωλοποιοῦνται ἐπιστήμονες ὅπως ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ καὶ ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης, ἢ ἀγιορεῖτες γέροντες ὅπως ὁ π. Παῖσιος καὶ ὁ π. Πορφύριος¹. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁμολογῶ τὸν θαυμασμό μου –ποὺ φτάνει μέχρι γοητείας– ὅταν πρωτοδιάβασα, ὡς νεαρὸς τότε φοιτητὴς θεολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, τὸ ἄρθρο τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον»², τὸ ὁποῖο πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1977.

Ὡστόσο, παράλληλα μὲ τὴν τάση νὰ βλέπουν μὲ ρομαντικὴ διάθεση ὅσους ἔχουν πεθάνει, οἱ Ὀρθόδοξοι διαθέτουν ὄχι μονάχα μιὰ τάση πρὸς ἀνακήρυξη ἀγίων, ἀλλὰ καὶ μιὰ διάθεση (γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀρέσκεια) πρὸς τὴν ἀποκήρυξη εἰκόνων (ἢ εἰκονομαχία). Μιὰ γρήγορη περιδιάβαση στὸ συχνὰ τοξικὸ περιεχόμενον διαφόρων σελίδων στὸ facebook καὶ σὲ blogs στὸ διαδίκτυο, ἀρκεῖ γιὰ νὰ δείξει τὴν δυσφημιστικὴ «ἀποκήρυξη» σύγχρονων θεολόγων, ὅπως ὁ Χρήστος Γιανναράς, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Αὐστραλίας Στυλιανὸς καὶ ὁ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης³. Στὸν τό-

1. Ἐδῶ θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ἀναφερθεῖ στὸ σύνολο τοῦ σύγχρονου ἀγιογραφικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖο ἐνδέχεται νὰ προσεγγίζει μὲ μιὰ ρομαντικὴ διάθεση τὶς ζωὲς πρόσφατα ἀνακηρυχθέντων ἀγίων ἀλλὰ καὶ λογίων. Παρ' ὅλα αὐτὰ, καὶ εἰδικὰ σὲ σχέση μὲ τὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου, ὁ Χρήστος Γιανναράς ἔχει σημειώσει χαρακτηριστικὰ ὅτι πρόκειται γιὰ «τὸν σημαντικότερο ὀρθόδοξο θεολόγο τῆς μετὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ ἐκκλησιαστικῆς περιόδου» (*Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, Δόμος, Ἀθήνα 1999, σ. 461). Σὲ κάποια ἄλλη περίπτωση ὁ π. Boris Bobrinsky χαρακτηρίζει τὸν Ζηζιούλα ὡς τὸν «θεολόγο τῆς Ἐκκλησίας» (*Service orthodoxe de presse* 112, November 1986, 11-13).

2. «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον. Ἡ συμβολὴ τῆς πατερικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ προσώπου», στὸ *Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Μητρ. Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977.

3. Τὸ παρὸν κείμενο ἀποτελεῖ ὀμιλία στὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου, *Πρόσωπο, Εὐχαριστία καὶ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ σὲ Ὁρθόδοξη καὶ οἰκουμενικὴ προοπτικὴ. Συναξὶς Εὐχαριστίας πρὸς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Δ. Ζηζιούλα*, Ἐκδοτικὴ Δημοτηριάδος, Βόλος 2016, ἢ ὁποῖα ἔλαβε χώρα στὴν 14η Διεθνή Ἐκθεση Βιβλίου Θεσσαλονίκης (12 Μαΐου 2017). Εἶμαι βαθύτατα εὐγνώμων στὸν φίλο καὶ συνάδελφο Δρ. Νικόλαο Ἀστρού-

μο Πρόσωπο, *Εύχαριστία και ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ*⁴, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει μία συλλογή μελετῶν πρὸς τιμὴν του, μπορεῖ κανεὶς νὰ συναντήσῃ μονάχα σοβαρὲς ἐπιστημονικὲς κριτικὲς. Ἀσφαλῶς ἕνας οὐσιαστικὸς καὶ κριτικὸς σχολιασμὸς θὰ πρέπει πάντοτε ὄχι μονάχα νὰ ἐνθαρρύνεται, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιδιώκεται. Θὰ πρέπει ὅλοι μας νὰ ὑπερβοῦμε –κάποτε ἐπιτέλους νὰ ὠριμάσουμε ἀπὸ– τὴν ὑπερφίαλη τάση ἐνὸς νεαροῦ ἀκόμη φοιτητῆ θεολογίας. Ἀντίθετα, χρειάζεται νὰ ὑπάρχει αὐτὸ πού ἔχει πεῖ ἕνας λόγιος, δηλαδή «μιά διαρκὴς καὶ σὲ βάθος ἀνάκριση τῆς θεολογικῆς σκέψης κάποιου»⁵.

2. Ἀνάλυση ἢ ἀνάκριση;

Ἡ θεολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα ἔχει ἀναμφίβολα –ἀκόμη καὶ ἀμείλικτα, θὰ ἔλεγε κανεὶς– ὑποστῆ μία τέτοια διαδικασία διεξοδικῆς ἔρευνας καὶ ἀνάκρισης. Ἡ ἐν λόγῳ ἔκδοση περιλαμβάνει ἕνα εὐρὺ φάσμα ἀπὸ τέτοιες κριτικὲς προσεγγίσεις. Ἔτσι, τόσο ἐδῶ ὅσο καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, διάφοροι θεολόγοι θέτουν ὑπὸ ἐκτενῆ ἔλεγχο τὴ διάκριση πού ὁ Μητροπολίτης εἰσάγει μεταξὺ «προσώπου καὶ ἀτόμου»⁶. Ἄραγε ἀνακυκλώνει ἕναν κοσμικὸ ὑπαρξισμό ἢ ὄντως παρανοεῖ τὸν πατερικὸν περσοναλισμὸ; Μήπως ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσῃ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη ὡς πατερικὴ θεολογία;⁷ Ἐχει ἄραγε ἐπεξεργαστεῖ ἐπαρκῶς τὶς πατερικὲς ἔννοιες ἢ μήπως προσασπίζει ἐπικίνδυνα κάποιες φιλοσοφικὲς ἀρχὲς γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο;⁸

λη γιὰ τὴν φιλόφρονη καὶ γενναϊόδωρη μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὰ Ἀγγλικά.

4. Βλ. προηγουμένη ὑποσημείωση.

5. Νικόλαου Λουδοβίκου, «Τὸ πρόσωπο στὴ θέση τῆς χάριτος καὶ ἡ ὑπαγορευμένη ἐτερότητα», σὲ *Οἱ τρεῖς τοῦ προσώπου καὶ τὰ βάσανα τοῦ ἔρωτα, Κριτικοὶ στοχασμοὶ γιὰ μία μετανεωτερικὴ θεολογικὴ ὄντολογία*, Ἀρμός, Ἀθήνα 2009, σσ. 13-66, ἐδῶ 13.

6. Βλ. τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ τοῦ Α. De Halleux, «Personalisme ou essentialisme trinitaire chez les Pères cappadociens?», *Revue théologique de Louvain* 17 (1986), 129-155. Γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνεται ὁ Ζηζιούλας τοὺς Καππαδόκες, βλ. τὸ σχετικὸ ἄρθρο τοῦ Θεόφιλου Ἀμπατζίδου στὸν τόμο (σσ. 173 κ.ἐξ.). Σὲ σχέση μὲ τὸν περσοναλισμὸ βλ. ἐπίσης ὁ κείμενα τοῦ Michel Stavrou (σσ. 270 κ.ἐξ.) καὶ τοῦ Aristotle Papanikolaou (σσ. 260 κ.ἐξ.).

7. Βλ. Aristotle Papanikolaou, «Is John Zizioulas an existentialist in disguise? Response to Lucian Turcescu», *Modern Theology* 20.4 (2004), σσ. 601-607.

8. Ἡ πιὸ σκληρὴ κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ζηζιούλα προέρχεται ἀπὸ τὸν π. Νικόλαο Λουδοβίκο, ὁ π. Γιὰ μία ἀπάντηση στὴν κριτικὴ τοῦ τελευταίου βλ. Alexis Torrance, «Personhood and Patristics in Orthodox theology: Reassessing the debate», *The Heythrop Journal* LII (2011), 700-707. Γιὰ μία διαφορετικὴ ὑπεράσπιση τοῦ Ζηζιούλα βλ. Norman Russel, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 2006), σ. 318. Στὸν ἐν λόγῳ τόμο, τὸ κείμενο τοῦ π. Δημητρίου Μπαθρέλλου (σσ. 109 κ.ἐξ.) ἀποτελεῖ λιγότερο μία κριτικὴ στὸν Ζηζιούλα ὅσο μιά γενικότερη κριτικὴ στὴν Ἐκκλησία. Πρόκειται σὲ σημεῖο αὐτὸ γιὰ μιά σαφῆ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν περισσότερο ἄμεση κριτικὴ, τὴν ὁποία εἶχε ὁ ἴδιος διατυπώσει σὲ κείμενο του στὸν τόμο Douglas Knight (editor), *The Theology of John Zizioulas: Personhood and the Church*, Ashgate, London 2007, σσ. 133-145 (σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση, *Ἡ Θεολογία τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα. Πρόσωπο, Ἐκκλησία καὶ ἐλευθερία*, DeGiorgio, Τρίκαλα

Ἄλλοι ἀμφισβητοῦν, λ.χ., ἐὰν ὁ Μητροπολίτης Ἰωάννης ὄντως προ-καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ἐλευθερίας. Μήπως ἐκλαμβάνει τὸ δίλημμα αὐτὸ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς εὐρύτερης διαλεκτικῆς μεταξὺ ἁμαρτίας ἢ θανάτου καὶ σωτηρίας ἢ ζωῆς;⁹ Συνδέεται ἄραγε ἡ ἔννοια τῆς «φύσης» μὲ τὴν φθορὰ καὶ τὸ θάνατο (ὅπως συμβαίνει στὸν Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας) ἢ μὲ τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ὁμοιότητα (ὅπως ἰσχύει στὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητῆ); Μήπως ἡ προτεραιότητα τῆς «μοναρχίας» καὶ τῆς «οὐσίας» συνεπάγεται «ἀμοιβαιότητα σύγκλισης» (ὅπως στὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο) ἢ «κοινὴ θεότητα» (ὅπως στὸν Βασίλειο τὸν Μέγα); Ἡ μήπως ἡ «ἐλευθερία» καὶ ἡ «ἐτερότητα» στὴν πραγματικότητα συνεπάγονται ὑπερβατικότητα τῆς φύσης καὶ ὄντολογικὴ ἀμοιβαιότητα μέσω τῆς ὑπόστασης (ἢ τοῦ προσώπου), ὅπως προτείνεται ἀπὸ τὸν Ζηζιούλα;¹⁰

Ἐπιπλέον, μερικοὶ ἀνησυχοῦν γιὰ τὸ ἐὰν εἶναι ἡ οἰκουμενικὴ προοπτικὴ (γιὰ νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ καὶ στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου) ἡ ὁποία ὄντως καθορίζει τὴν ἐκκλησιολογία του. Στὴν πραγματικότητα, ὡστόσο, φαίνεται ὅτι ἰσχύει τὸ ἀντίθετο: Ὁ Μητροπολίτης Ἰωάννης εἶχε «μόνιμη ἐπίδραση στὸν οἰκουμενικὸ διάλογο ὅπως ἐπίσης καὶ στὸ λεξιλόγιο καὶ τὶς πεποιθήσεις πολλῶν ἐκκλησιῶν στὴν προσπάθειά τους νὰ κατανοήσουν τὸν ἑαυτό τους ἀλλὰ καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἱεροσύνης»¹¹. Ἐπομένως, θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὁ Ζηζιούλας δρῖσκειται σὲ σύγχυση ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση τῆς θεολογίας μὲ τὴ φιλοσοφία ἢ σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο θεώρησης τῆς κοινωνίας στὴν Τριάδα καὶ στὴν ἐκκλησία, ὅτι δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφῆς σχετικὰ μὲ τὸ πῶς ἡ ἅγια Τριάδα καὶ ἡ ἐκκλησία συμπλέκονται καὶ τελικὰ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς ἀλήθειας;¹²

Ἐξάλλου, θὰ μποροῦσε ἄραγε ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ Μητροπολίτη

2009), 207-226, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν περισσότερο καυστικὴ κριτικὴ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Λουδοβίκο στὸν ἴδιο τόμο («Χριστιανικὴ ζωὴ καὶ θεσμικὴ Ἐκκλησία», ὁ.π., σσ. 125-132).

9. Douglas Farrow, in Knight, *Theology of John Zizioulas*, 109-123 (καὶ σὲ ἑλληνικὴ μτφρ. «Πρόσωπο καὶ φύση: Ἡ διαλεκτικὴ ἀναγκαιότητα – ἐλευθερίας στὸν Ἰωάννη Ζηζιούλα», ὁ.π., 171-193).

10. Νικολάου Λουδοβίκου, «Τὸ πρόσωπο στὴ θέση τῆς χάριτος καὶ ἡ ὑπαγορευμένη ἐτερότητα», ὁ.π., 25-28. Γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀπόψεων αὐτῶν στὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου, βλ. John D. Zizioulas, *Communion and Otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, edited by Paul McPartlan, T&T Clark, Edinburgh 2006.

11. Rowan Williams, πρόλογος στὸ John Zizioulas, *Communion and Otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, Bloomsbury-T&T Clark, London 2007, σ. xi.

12. Βλ. John Behr, *The Nicene Faith*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY 2001, σσ. 35-41. «The Trinitarian Being of the Church», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 48 (2003), σσ. 67-88, εἰδικὰ σσ. 67-68· καὶ «Faithfulness and Creativity», στὸ John Behr, Andrew Louth, and Dimitri Conomos, *Abba: The Tradition of Orthodoxy in the West*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY 2003, σσ. 159-177, εἰδικὰ σ. 176. Γιὰ μία περιεκτικὴ ἀπάντηση βλ. Alan Brown, «On the Criticism of *Being as Communion* in Anglophone Orthodox Theology», στὸ Knight, *Theology of John Zizioulas*, σσ. 35-78 (καὶ σὲ ἑλληνικὴ μτφρ. «Γιὰ τὴν κριτικὴ ποῦ ἀσκήθηκε στὸ *Being as Communion* στὴν ἀγγλόφωνη ὀρθόδοξη θεολογία», ὁ.π., σσ. 35-64).

Περγάμου νά ἀντανανκλᾷ τὴν ἐπιδίωξη ἑνὸς ἀπραγματοποιήτου ἰδεώδους σὲ βάρος τῆς ἴδιας τῆς πράξης στὴν Ἐκκλησία,¹³ Ἡ μήπως τελικὰ φανερώσει μιὰ ἐπικίνδυνη διάκριση μεταξύ τῆς «τρέχουσας ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς» καὶ τῆς ἀπλῆς «κανονικῆς ἐνότητας», ἀποκαλύπτοντας ἔτσι τουλάχιστον ἓνα εἶδος σχολαστικισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀφαιρέθηκε, ἂν δὲν ἦταν τελείως ξένος στὶς πλέον θεμελιώδεις ἀρχές τῆς ἐκκλησιολογίας;¹⁴

Μήπως, ἐπίσης, δικαίως ὁ Ζηζιούλας ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν ἀνάπτυξη τῆς δυτικῆς θεολογίας ἐν γένει, καὶ εἰδικὰ στὴν κληρονομία τοῦ Αὐγουστίνου ἢ τὸν σχολαστικισμό τοῦ Ἀκινάτη;¹⁵ Τελικὰ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἀρκετοὶ ὑπῆρξαν κριτικοὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιρροή θεολόγων ὅπως οἱ Henri de Lubac καὶ Yves Congar, ἢ διανοουμένων ὅπως οἱ Dietrich Bonhoeffer καὶ Martin Heidegger, στὴ σκέψη τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀρκετοὶ ὑπῆρξαν καχύποπτοι σχετικὰ μὲ τὴν δική του ἐπιρροή πάνω σὲ δυτικούς στοχαστές, ὅπως λ.χ. ὁ Colin Gunton καὶ ἡ Catherine LaCugna, ἢ τὴ σύγκρισή του μὲ τὸ φιλόσοφο Emmanuel Levinas καὶ τοὺς θεολόγους Jürgen Moltmann, Wolfhart Pannenberg, ἀκόμη καὶ Thomas Torrance.

Ξεκίνησα μὲ τὴν ἀντίθεση μεταξύ εἰδωλο-ποίησης (σὰν εἰδωλο-παράγωγις) καὶ εἰκονο-μαχίας (σὰν εἰκονο-σπαστικῆς). Πῶς θὰ μπορούσα, λ.χ., νά συμφιλιώσω τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά –μόλις μάλιστα σὲ λίγες γραμμὲς καὶ προφανῶς σὲ λιγότερο ἀπὸ μία παράγραφο– ὁ Μητροπολίτης Περγάμου κατατάσσεται ἀπὸ ἓναν κριτικὸ ὡς ἔνοχος τουλάχιστον πέντε αἰρέσεων¹⁶, μὲ τὶς διατυπώσεις, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, λογίων πού καλύπτουν ἓνα εὐρὸ ὁμολογιακὸ φάσμα καὶ οἱ ὁποῖοι ἐπαινοῦν τὴ βαθύτητα καὶ τὴν πρωτοτυπία¹⁷ τῆς σκέψης του;

13. Βλ. π. Δημ. Μπαθρέλλου, «Ἐκκλησία, Εὐχαριστία, Ἐπίσκοπος: ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία στὴν ἐκκλησιολογία τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα» στὸ Knight, *Theology of John Zizioulas*, σσ. 133-145 (ἑλλην. μτφρ. σσ. 207-226). Στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ π. Δημήτριος μᾶς ἀναγκάζει νά θυμηθοῦμε ὅτι στὴν εἰκόνα τῆς Εὐχαριστίας, τὸ «ἰδεῶδες» εἶναι λίγο-πολύ τὸ «ἀληθινόν». Βλ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Μητροπολίτη Ἰωάννη, «Συμβολισμὸς καὶ ρεαλισμὸς στὴν Ὁρθόδοξη λατρεία» *Σύναξη* 71 (1999), σσ. 6-21, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ κείμενο τοῦ Ἐπισκόπου Ἰγνατίου Μιδιέ στὸν τόμο (σ. 90).

14. Πρὸβλ. τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Andrew Louth στὸ Knight, *Theology of John Zizioulas*, σσ. 222-223. Βλ. ἐπίσης Andrew Louth, «John D. Zizioulas, Eucharist, bishop, Church: the unity of the Church in the Divine Eucharist and the bishop during the first three centuries», *The Ecumenical Review* 56, 1 (January, 2004), σ. 147.

15. Rowan Williams, *Communion and Otherness*, σσ. xii.

16. Ἔτσι ὑποστηρίζει ὅτι «μὴ» αὐτὴ τὴ δήλωση ὁ Ζηζιούλας, χωρὶς νά φροντίζει νά πάρει τὶς ἀποστάσεις του ἀπὸ τὸν Δοκητισμὸ, καθιδρύει ἓνα εἶδος Χριστολογίας τῆς ἀπόδρασης... χωρὶς δύο ἐνεργὲς φύσεις σὲ συνέργεια/διάλογο, ἢ Χριστολογία δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ μιὰ Νεοπλατωνικὴ ἔκστασις ἀπόδραση. Ὁ κίνδυνος τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἢ Μονοεργητισμοῦ εἶναι προφανῆς ἐδῶ» (Νικολάου Λουδοβίκου, «Τὸ πρόσωπο στὴ θέση τῆς χάριτος...», ὁ.π., 60-61). Ἐπίσης «ἡ ἀντίληψη τοῦ Ζηζιούλα περὶ σχέσεων προσδιορίζει τὴν ἐκκλησιολογία του καὶ τὰ δύο χρειάζονται ριζικὴ διόρθωση» (ὁ.π., σ. 52).

17. Βλ. τὸν Yves Congar, πού θεωρεῖ τὸν Ζηζιούλα ὡς «ἓνα ἀπὸ τοὺς πλέον πρωτότυπους θεολόγους τῆς ἐποχῆς μας», *Bulletin d'écclésiologie*, 1982, σ. 88, ἐνῶ ὁ Rowan Williams τὸν περιγράφει ὡς «ἓνα ἀπὸ τοὺς θεολόγους μὲ τὴν μεγαλύτερη ἐπιρροή στὶς μέρες μας»,

‘Όπως υποστηρίζει ένας ‘Ορθόδοξος συγγραφέας,

‘Υπάρχουν όρισμένοι ‘Ορθόδοξοι χριστιανοί οί όποίοι μπορούν νά όρίσουν τί σημαίνει νά εΐναι κανείς ‘Ορθόδοξος μόνο σέ αντίθεση με τούς Ρωμαιοκαθολικούς, ενώ μεταξύ αυτών υπάρχει ένας μικρός αλλά σημαντικός αριθμός ‘Ορθόδοξων πού δέν ξέρει (όπως νομίζω συχνά) με ποιό τρόπο νά δικαιολογήσει τήν ‘Ορθοδοξία του παρά μόνο με δάση τόν προφανή τρόπο αλλά και τήν έγκυκλοπαιδική άγνοια για τή Ρώμη. Για κάτι τέτοιους δέν θά υπάρξει ποτέ έπαρκής αριθμός παραπόνων ενάντια στη Ρώμη, αλλά ούτε και κάποια πράξη μεταμέλειας θά εΐναι ποτέ άρκετή από τήν πλευρά τής Ρώμης¹⁸.

Εΐναι προφανές ότι ό Μητροπολίτης ‘Ιωάννης δέν ταιριάζει έπ’ ούδενί σέ αυτή τήν περιγραφή παράνοιας¹⁹. Γνωρίζει πολύ καλά ότι ή ‘Ορθοδοξία δέν μπορεί νά αυτοπροσδιορίζεται με βάση τυχόν έξωτερικούς «έχθρους» – είτε πρόκειται για κάποια έκκλησιαστική αίρεση, τήν όρθολογιστική Δύση, ένα ξένο κατακτητή, ή τό προσφυγικό κ.ο.κ. Ούτε πάλι νά ταυτίζεται με κάποιο σύνδρομο αυτο-επιβεβαίωσης πού δέν υπόκειται σέ κριτήρια αυτοκριτικής. Αυτός εΐναι ίσως ό λόγος πού ό Ζηζιούλας γίνεται εύρέως σεβαστός από δυτικούς θεολόγους, και όχι μόνο έπειδή ό ίδιος σέβεται τή δυτική θεολογία. Στα κείμενά του «άπουσιάζει χαρακτηριστικά κάθε όμολογιακή άλαζονεία ή άπαξιωτική άπλοποίηση»²⁰.

3. Θεολογία και έσχατολογία: ένταση και διάλογος

‘Υποστηρικτές καθώς και έπικριτές τής σκέψης του Μητροπολίτη Περγάμου συμμετέχουν στόν έν λόγω τόμο, τόν όποίο σάς παροτρύνω νά μελετήσετε μόνοι σας με προσοχή. Δέν θά ήθελα νά έμπλακώ έδώ σέ λεπτομέρειες. Αντίθετα θά επιδιώξω μάν άπολογία –ύπό μορφή μαρτυρίας– υπέρ τής άπαραμίλλης συμβολής του Μητροπολίτη στη χριστιανική σκέψη τών ήμερών μας. Τρία εΐναι τά στοιχεία τής θεολογίας του Ζηζιούλα, τά όποια θά ήθελα νά τονίσω και νά θέσω υπόψη σας στη σύντομη

στο David Ford, *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology since 1918*, Wiley-Blackwell, Oxford 2005, σσ. 572-588. Και από τήν πλευρά τής φεμινιστικής θεολογίας έχουν άσχοληθεί με τó έργο του: Patricia Fox, *God as Communion: John Zizioulas, Elizabeth Johnson, and the Retrieval of the Symbol of the Triune God*, Liturgical Press, Collegeville MN 2001. Για τήν επίδραση του Ζηζιούλα τόσο στην Δύση όσο και από τήν Δύση βλ. τó κείμενο του Γεωργίου Μαρτζέλου στόν τόμο (σσ. 139 κ.έξ.).

18. David Bentley Hart, «The Myth of Schism», <http://fatherdavidbirdosb.blogspot.com/2012/05/myth-of-schism-by-david-bentley-hart.html> (τελευταία προσπέλαση 16-10-2017).

19. ‘Η συγγένειά του, τόσο σέ πνευματικό όσο και προσωπικό επίπεδο με στοχαστές όπως ό Καρδινάλιος Walter Kasper, άποδεικνύει πώς δύο θεολόγοι και έκκλησιαστικοί ήγέτες μπορούν νά έπηρεάσουν τόσο τή δική τους όσο και τήν άδελφή ‘Εκκλησία.

20. Lars Erik Rikheim, «Johannes Zizioulas», στο Staal Johannes Kristiansen and Svein Rise (editors), *Key Theological Thinkers: From Modern to Postmodern*, Routledge, London and New York 2013, σσ. 435-447 [έδώ σ. 435].

αυτή παρουσίαση. Τα στοιχεία αυτά σχετίζονται με τον τρόπο πού η θεολογία (και προεχόντως η θεολογία του Μητροπολίτη Περγάμου)

- συμφιλιώνει την εκκλησία με τον κόσμο,
- υπερβαίνει έσωτερικές έντάσεις, και
- έξαρτάται έξ ολοκλήρου από την Εύχαριστία.

α. Συμφιλιώνοντας την εκκλησία και τον κόσμο

Ἡ απόφαση τοῦ Μητροπολίτη Ἰωάννη νά ἐναγκαλισθεῖ – ἡ ἀκόμη και νά ἐναρμονίσει – τίς ἐντάσεις μεταξὺ οὐρανοῦ και γῆς συνεπάγεται και τὴν ἀνάλογη βούλησή του νά δεχθεῖ και ὑποδεχθεῖ με ἀπώτερο σκοπὸ νά μεταμορφώσει ὁλόκληρη τὴν κοινότητα, ὁλόκληρη τὴν εκκλησία και τὴ δημιουργία.

Στὸ τελευταῖο κείμενο τοῦ τόμου ὁ Μητροπολίτης Περγάμου προτείνει μία ἄμεση ἐνασχόληση με τὸν κόσμο. Κατὰ τὴ γνώμη του, «τὸ πρῶτο και μεγάλο πρόβλημα τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας σήμερα εἶναι ἡ ἀπουσία θετικῶν προτάσεων»²¹ στὴν προσπάθειά της νά ἀπαντήσει στὶς σύγχρονες προκλήσεις. Ἀποτελεῖ βασικὴ πεποίθησή του ὅτι ἡ καθολικότητα τῆς εκκλησίας εἶναι εὐρύτερη ἀπὸ τὸν κόσμο: Στὸ γεγονός αὐτὸ ὀφείλεται και ἡ συζήτηση στὰ γραπτὰ τοῦ Μητροπολίτη Ἰωάννη για τὴ σεξουαλικότητα και τὸν θάνατο, τὸν ἀτομικισμὸ και τὴν μετανεωτερικότητα, καθὼς ἐπίσης για τὸν ἀσκητισμὸ και τὴν οἰκολογία, ἡ ἀκόμη τὴν οικονομία και τὴν πολιτικὴ²². Οἱ μελέτες τοῦ τόμου αὐτοῦ με ξεκάθαρο και εὐγλωττο τρόπο ἀναδεικνύουν τὸ εὖρος τῶν συσχετισμῶν και ἐνδιαφερόντων του²³.

21. Βλ. σ. 329 τοῦ τόμου. Ἡ ἔμφαση ἀνήκει στὸν Μητροπολίτη Περγάμου. Ἐνα ιδιαίτερα διαφωτιστικὸ παράδειγμα για αὐτὸ πού θὰ μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἀρνητικὴ ἀπάντηση στὶς σύγχρονες προκλήσεις βρίσκεται στὸ «Οἱ ἀρχές τοῦ κοινωνικοῦ δόγματος τῆς Ρωσικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας», ὅπως ἀναπτύχθηκε και υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴ Ρωσικὴ Ἐκκλησία στὴν δεκαετία τοῦ '90. Βλ. <https://mospat.ru/gr/documents/social-concepts/>.

22. Βλ. τὸ κείμενο τοῦ Χαράλαμπου Βέντη, πού περιγράφει τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἡ καθολικὴ και εὐχαριστιακὴ θεολογία τοῦ Ζηζιούλα συμβάλλει στὴ σύγχρονη πολιτικὴ και κοινωνικὴ φιλοσοφία (σ. 271 κ.ἐξ.).

23. Πρὸβλ. τὴ μακρὰ λίστα θεμάτων ὅπως αὐτὰ περιγράφονται στὸν Ἀκαδημαϊκὸ Ἐπαινο τοῦ Παντελῆ Καλαϊτζίδη (σ. 308 κ.ἐξ.). Ὁ Καλαϊτζίδης πολὺ σωστὰ τονίζει ὅτι «Ἡ θεολογικὴ σκέψη τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου, λοιπόν, ἀναπτύσσεται σὲ οἰκουμενικὸ περιβάλλον, ἐνῶ τὰ θέματα και ἡ προβληματικὴ της ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ἐσωστρέφεια και τὸν ἐπαρχιωτισμὸ τῆς ἐλλαδικῆς πραγματικότητας και θρῖσκονται σὲ διαρκὴ διάλογο ὄχι μόνο με τὰ ἐρωτήματα και τίς θέσεις τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν και Ὁμολογιῶν τῆς Δύσης, ἀλλὰ και με τίς θύραθεν ἀνθρωπιστικὲς και φυσικὲς και εὐρύτερα θετικὲς ἐπιστῆμες, καθὼς και με τὰ ρεῦματα τῆς σύγχρονης σκέψης και διανόησης» (σ. 306). Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ἀναγνώρισε τὸν Ζηζιούλα με τὴν εἰς ἀθρόον ἀνάδειξη στὸν ἐπισκοπικὸ βαθμὸ (σ. 307). Βλ. ἐπίσης και τὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ Νικόλαου Ἀσπρούλη ὅπου σημειώνεται: «Τὸ δέβαιο εἶναι ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου ἀποτελεῖ, και θὰ συνεχίσει νά ἀποτελεῖ, ἀστείρευτὴ πηγὴ δημιουργικῆς και ἀναζωογονητικῆς ἐμπνευσης και μία διαρκὴ πρόκληση-πρόκληση στὴν σύγχρονη χριστιανικὴ θεολογία νά βγεῖ ἀπὸ

Γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἀπλὰ καὶ εὐθέως, ὁ Μητροπολίτης Ἰωάννης δὲν φοβᾶται «νὰ λερώσει τὰ χέρια του». Ἐπιδιώκει καὶ ἀγωνίζεται νὰ συσχετίσει τὴ θεολογία μὲ τὴν οἰκολογία: μὲ τὸν πάσχοντα κόσμο, τὴν μόλυνση τῆς φύσης καὶ τὴν ἀποδόμηση τῆς βιοποικιλότητας. Διακρίνει τὴν ἐπείγουσα ἀναγκαιότητα ἐνὸς δημοουργικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἀπέναντι στὶς κατηγορίες τῶν συντηρητικῶν πολιτικῶν κύκλων, ἰδιαίτερα στὶς ΗΠΑ, τῶν ὁποίων ἡ θρησκευτικὴ παράνοια κατατάσσει τὸν περιβαλλοντισμὸ στὴν ἴδια κατηγορία μὲ ἄλλα «σύγχρονα κακά», ὅπως ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς!²⁴

Καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια, ἀλλὰ θὰ ἴλεγα καὶ ἐκφράζει μεγάλη ἀγωνία, προκειμένου νὰ ἐφαρμόσει τὴν ἐκκλησιολογία του στὴν ἐνότητα τῆς ἐκκλησίας: τόσο στὸ πεδίο τῆς οἰκουμενικῆς καταλλαγῆς ὅσο καὶ στὶς πανορθόδοξες σχέσεις. Βεβαίως, σὲ σχέση μὲ τίς ἄλλες χριστιανικὲς ὁμολογίες:

Ἵσχυρὰ ὀρισμένες Ὁρθόδοξες ἐκκλησίες εἶναι ἐπιφυλακτικὲς ἔναντι τῶν δυτικῶν «ἐπιδράσεων» καὶ κριτικὲς γιὰ ἐκείνους πού ἐμπλέκονται σὲ ἕνα τέτοιο εἶδος οἰκουμενισμοῦ. Ἀλλὰ ὁ Μητροπολίτης Περγάμου μᾶς λέει ὅτι κάθε πράξη στὸ πλαίσιο τοῦ οἰκουμενισμοῦ ὀφείλει νὰ βασίζεται στὴν ἀλήθεια καὶ ἔτσι νὰ ἀφουγκράζεται τὴν κρίση τοῦ Θεοῦ μὲ πνεῦμα μετάνοιας καὶ ἐλπίζοντας στὴν συμφιλίωση... Πιστεύει ὅτι ὅλες οἱ οἰκουμενικὲς προσπάθειες ἀποβαίνουν ἀμοιβαῖα ὠφέλιμες, ἐνῶ ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του στὶς δυτικὲς Ἐκκλησίες γιὰ τὸ γεγονός αὐτό²⁵.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐπιμονή του γιὰ τὴ διατήρηση τῆς Ὁρθόδοξης ἐνότητας. Αὐτὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀρχικὴ του ἐλπίδα γιὰ τὴν Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδο, γιὰ τὴν ὁποία ὡστόσο πάντοτε εἶχε μίαν ἐλπιδοφόρα ἀντίληψη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ μίαν ρεαλιστικὴ ἐπιφύλαξη. Σὲ συνέντευξή του δύο χρόνια πρὶν τὴ σύγκληση τῆς συνόδου στὴν Κρήτη, ὁ Μητροπολίτης Περγάμου παραδεχόταν ὅτι, παρόλο πὺν ἡ μεγαλύτερη φιλοδοξία ἦταν ἡ ἴδια ἡ ἀποτύπωση τῆς σημασίας τῶν οἰκουμενικῶν σχέσεων καὶ ἡ προώθηση τῆς ἀναγκαιότητας τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλη-

τὴν αὐτάρκειά της καὶ νὰ ἀφουγκραστεῖ τὸν ζῶντα ὑπαρξιακὸ προβληματισμὸ τοῦ μετανεωτερικοῦ ἀνθρώπου» (σ. 58).

24. Βλ. π. Michael Butler (πρόκειται γιὰ ὀρθόδοξο κληρικό) and Andrew Morriss (πρόκειται πάλι γιὰ ὀρθόδοξο λαϊκό), *Creation and the Heart of Man: An Orthodox Christian Perspective on Environmentalism*, Acton Institute/Amazon Digital Services, Grand Rapids, MI 2013, σσ. 5 κ.ἐξ. Γιὰ μιὰ ἀνάλυση τῆς οἰκοθεολογίας τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου βλ. τὸ κείμενο τῆς Αἰκατερίνης Τσαλαμπούνη στὸν τόμο (σσ. 241 κ.ἐξ.).

25. Douglas Knight, Εἰσαγωγή στὸ *Lectures in Christian Dogmatics*, Bloomsbury/T&T Clark, London 2009), σσ. xxii-xxiii. Ἡ ἐμφαση πὺν δίνεται ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Περγάμου εἶναι ἐξίσου προφανὴς στὴν ἰδιαίτερα τολμηρὴ ἐπιστολὴ πὺν ἀπεύθυνε σὲ ὅλους τοὺς Μητροπολίτες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὅπου ἐξηγοῦσε τὴ σημασία καὶ τίς παρανοήσεις σὲ σχέση μὲ τὸ διάλογο μὲ τὴν Ρώμη.

σιών, τελικά σέ πρακτικό επίπεδο ή προσδοκία ἦταν τελείως διαφορετική και πιό περιορισμένη. Στήν καλύτερη περίπτωση, αισθανόταν ότι

θά μπορούσε νά εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή γιά νά γίνει μία ἀποτίμηση τῶν σημαντικῶν βημάτων πού ἔχουν γίνει πρὸς τὰ μπρός. Ἀλλά δὲν νομίζω ὅτι πρόκειται νά δοῦμε κάτι περισσότερο ἀπὸ αὐτό. Τὸ ἐνδιαφέρον θά στραφεῖ κυρίως στὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ὁ Ὁρθόδοξος κόσμος²⁶.

β. Ὑπερβαίνοντας τὶς ἐσωτερικὲς ἐντάσεις

Ἡ ἐκτενὴς ἀποτίμηση τοῦ θεολογικοῦ ἔργου τοῦ Μητροπολίτη Ἰωάννη ὑποδηλώνει τὶς γόνιμες ἐντάσεις πού συνυπάρχουν στή συστηματική του σκέψη. Γιά νά ἀναφερθῶ μονάχα σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πρόσφατους συναδέλφους του:

Τὸ μεγαλεῖο τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα ὡς θεολόγου φαίνεται μέσα ἀπὸ τὶς ἐντάσεις στοῦ ἔργο του, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐπιτρέπει στήν ἀδυναμία τῆς παράδοσης νά ἔρθει στήν ἐπιφάνεια ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή ἐργάζεται ὄντας πιστὸς σ' αὐτή²⁷.

Ὁ ἴδιος θεολόγος θά παρατηρήσει ἐπίσης ὅτι «εἶναι σημάδι ἑνὸς ξεχωριστοῦ μυαλοῦ πού βλέπει λίγο παραπέρα ἢ πιὸ βαθιά ἀπὸ ὅ,τι συνηθίζεται, ὅ,τι βρῖσκεται λίγο πιὸ μπροστά. Αὐτὸ ἰσχύει μὲ τὸν Ἰωάννη Ζηζιούλα»²⁸.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ σημασία ἔχει γιά τὸν Μητροπολίτη Περγάμου ἡ ἀνανέωση ἢ σύνθεση τῆς πατερικῆς παράδοσης – ὅτι δηλαδή δὲν μπορεῖ νά ὑπάρξει διάσταση μεταξὺ ἐκκλησίας καὶ κοινωνίας, μεταξὺ θεολογίας καὶ λειτουργίας, καμιά δυσαναλογία μεταξὺ τῆς σύναξης «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» καὶ τῆς προσμονῆς τῶν «ἐσχάτων», καμιά διάκριση μεταξὺ ἀναμνήσεως καὶ ἀνακεφαλαίωσης²⁹.

Αὐτὸς εἶναι ἄλλοτε σκεπὶ ὁ λόγος πού ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει, μάλιστα χωρὶς συμβιβασμούς, ὅτι ἡ ἀπομόνωση καὶ ὁ ἀτομικισμὸς πρέπει νά μετατραποῦν σὲ καταλλαγή καὶ κοινωνία, ὅτι δηλαδή ὑπάρχει προφανῆς σύνδεση – ἀκόμη καὶ ἀναλογία – μεταξὺ Θεοῦ (θεολογίας) καὶ Ἐκκλησίας (ἐκκλησιολογίας), ὅτι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ποικιλία στίς ἐνδο-τριαδικὲς σχέ-

25. Συνέντευξη μὲ τὸν Gianni Valente στήν ἰταλικὴ ἐφημερίδα *La Stampa*, 2014. Βλ. http://vaticaninsider.lastampa.it/index.php?id=45&L=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=37945&cHash=494239cabd (τελευταία προσπέλαση 17-4-2017). Γιά τὴν ἐκκλησιολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου βλ. τὸ κείμενο τοῦ Μητροπολίτη Σηλυβρίας Μαξίμου στὸν τόμο (σσ. 97 κ.ἑξ.).

27. Colin Gunton, σὸ Knight, *Theology of John Zizioulas*, σ. 107 (καὶ σὲ ἑλληνικὴ μτφ. «Πρόσωπα καὶ Ἐτερότητα», ὁ.π., σ. 170).

28. Colin Gunton, σὸ Knight, *Theology of John Zizioulas*, σ. 97 (ὁ.π., σ. 155).

29. Βλ. τὸ κείμενο τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου, «Apostolic Continuity and Succession» σὸ *Being as Communion*, σσ. 177 κ.ἑξ. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ κείμενο τοῦ Μητροπολίτη Ἰωάννη στὸν τόμο.

σεις καθορίζουν την ἐλευθερία και τὴν ποικιλία στὶς δι-ανθρώπινες σχέσεις, καὶ ὅτι ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀγαπῶντος Δημιουργοῦ συνεπάγεται τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς ἀγαπώμενης δημιουργίας.

Ἀκόμη καὶ μία συζήτηση γιὰ τὴν ἠθικὴ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ περιοριστεῖ σὲ μία ἀπλὴ διάκριση μεταξὺ ἀρετῶν καὶ ἁμαρτιῶν, ἢ στὴ διάκριση μεταξὺ ἐκπλήρωσης καὶ ἀποτυχίας. Ἀντίθετα, ὀφείλει πάντοτε νὰ δείχνει ἕνα θεμελιώδη σεβασμὸ στὸ ἱερὸ μυστήριο τοῦ ὄντολογικοῦ προσώπου καὶ τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας.

γ. *Ἡ Εὐχαριστία εἶναι τὸ πᾶν*

Γιὰ τὸν Μητροπολίτη Ἰωάννη, τὸ μυστήριο τῆς Εὐχαριστίας περιέχει τὰ πάντα. Καὶ ἀντιστρόφως, τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ μυστήριο τῆς Εὐχαριστίας. Εἶναι ἡ λατρεία ποὺ προσδιορίζει καὶ καθορίζει τὸ δόγμα. Οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας:

προσέγγιζαν τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ μέσω τῆς ἐμπειρίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, τῆς ἐκκλησιακῆς ὑπαρξῆς. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ φανέρωνε κάτι πολὺ σημαντικό: τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ, θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ γνωστὸ μόνο μέσω προσωπικῶν σχέσεων καὶ προσωπικῆς ἀγάπης. Εἶναι σημαίνει ζωὴ, καὶ ζωὴ σημαίνει κοινωνία. Ἡ ὄντολογία αὐτὴ, ἢ ὁποῖα προήλθε ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ ἐμπειρία τῆς ἐκκλησίας, ὁδήγησε τοὺς Πατέρες στὸ νὰ διαμορφώσουν τὴν περὶ τοῦ εἶναι τοῦ Θεοῦ διδασκαλία τους³⁰.

Ἀναρωτιέμαι κάποιες φορὲς ὅτι, ἐὰν ὑπάρχει κάποια ὑφέρπουσα καχυποψία περὶ ἀσυμμετρίας στὴ θεολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη, αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ ὑπόλοιπος θεολογικὸς κόσμος (τουλάχιστον ὁ Ὀρθόδοξος) δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξελιχθεῖ τὸ ἴδιο – μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ ἢ στὸν ἴδιο βαθμὸ. Ἐν μέρει αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβαίνει διότι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κριτικῆς ἀπέναντι στὴ σκέψη του ὀφείλεται εἴτε στὴ σαγηνευτικὴ δύναμη ἑνὸς θεομικοῦ ἐθνικισμοῦ εἴτε στὸν γυάλινο πύργο ἑνὸς διανοητικοῦ ἀπομονωτισμοῦ. Ὁ Μητροπολίτης Περγάμου ἀποφεύγει καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς πειρασμοὺς βουτώντας στὸ δάθος τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς τὸ «ὑψιστὸ μυστήριο» (ὅπως γράφει ὁ Νικόλαος Καβάσιλας) καὶ ὡς τὴν «κοσμικὴ λειτουργία» (γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ). Ἐτσι τὸ εὐρὺ ὄραμα τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο πραγματώνεται στὸ μυστήριο τῆς Εὐχαριστίας, βασίζεται σὲ μία ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς δημιουργίας (ἐξ οὗ πάλι καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου)³¹.

Ἐπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλοι παραδοσιακοὶ τρόποι νὰ ἀποφύγει

30. Βλ. John D. Zizioulas, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY 1985, σσ. 16-17.

31. Βλ. ἰδιαίτερα, John D. Zizioulas: *The Eucharistic Communion and the World*, edited by Luke Ben Tallon, T&T Clark, Edinburg 2011.

κάνεις την σαγήνη του ἔθνικισμοῦ καὶ τοῦ διανοητισμοῦ. Ὅλοι τους, ὡστόσο, συνδέονται ἀδιαχώριστα μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ αὐτὴ προοπτικὴ τοῦ κόσμου. Στὴ δική μου ζωὴ καὶ παιδεία, λ.χ., ἐπρόκειτο νὰ εἶναι οἱ φίλοι μου στὴν ἔρημο τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης πού θὰ μοῦ φανέρωναν τὴν οὐσία τῆς ἐσχατολογίας, προχωρώντας πέρα ἀπὸ τὰ κρυμμένα ὄρια τοῦ τί σημαίνει νὰ εἶναι κανεὶς ἄνθρωπος, καὶ ἐξερευνώντας τὴν ἄγνωστη ἐκείνη μεθόριο ὅπου ἡ γῆ συναντιέται μὲ τὸν οὐρανό. Ὁ μοναχισμὸς μπορεῖ τελικὰ νὰ δικαιωθεῖ μονάχα σὰν μία ἐσχατολογικὴ παρουσία στὸν κόσμο τοῦτο, μιὰ δύναμη πού διαμορφώνει μέσω τῆς συνηθισμένης ἐμπειρίας στὴν καθημερινὴ ζωὴ τὴν ἀσυνήθιστη εἰκόνα τῆς αἰώνιας βασιλείας. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ὁ Μητροπολίτης Περγάμου ἀναγνωρίζει καὶ σέβεται τὴν συμβολὴ τοῦ μοναχισμοῦ στὴ θεολογία τῆς ἐκκλησίας.

Ἐνας ἄλλος προσωπικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πάλεψα γιὰ νὰ ἀποφύγω τοὺς ἴδιους πειρασμούς –«ἐνσαρκώνοντας» ἢ «συναφειοποιώντας» τὴ θεολογία τοῦ προσώπου καὶ τῆς κοινωνίας– ὑπῆρξε ἡ ἀντιμετώπιση τῆς δικῆς μου θνητότητας στὸ πρόσωπο τῆς ἐγκεφαλικῆς παραλυσίας τοῦ γιοῦ μου. Ἐκεῖ ἀκριβῶς ἦταν πού ἀναλογίστηκα τὴ διασύνδεση μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ ἀναγκαιότητας, ὅπως καὶ ἐκείνη μεταξὺ ἁμαρτίας καὶ φθαρτότητας ἢ καὶ θανάτου. Ὅροι ὅπως «ἐσχατολογία» δὲν μοιάζουν πλέον «ἐξωκοσμικοί». Δὲν ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ σὲ μελλοντικὰ γεγονότα, ἐπειδὴ εἶναι ἀκριβῶς τώρα πού βιώνω ἔντονα καὶ ἄμεσα τὸν εὐάλωτο χαρακτήρα ἑνὸς παιδιοῦ πού τόσο περίπλοκα ἔχει σχετιστεῖ μὲ τὰ ἔσχατα. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, ἡ αἴσθησις ὅτι ὁ Θεὸς κι ὁ οὐρανὸς δῆθεν βρίσκονται κάπου ἄλλου νὰ ἔχει πληγεῖ ἀνεπανόρθωτα, ἔχοντας τελικὰ φανερωθεῖ σὰν ψευδαίσθησις.

Γιὰ τὸν Μητροπολίτη Περγάμου, λοιπόν, ἡ προσωπικὴ συνάντησις καὶ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ δρίσκεται στὸ μυστήριο τῆς Εὐχαριστίας. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος στὸ κείμενό του στὸν τόμο,

Ἡ εὐχαριστιακὴ προσέγγισις δὲν εἶναι μονομέρεια. Τίποτε δὲν εἶναι πρὸ «καθολικὸ» ἀπὸ τὴν Θεῖα Εὐχαριστία [...]. Ἡ Εὐχαριστιακὴ θεολογία ἔχει μιὰ *δυναμικὴ ἀνεξάντλητη*³².

Τὰ πάντα –ἀπὸ τίς σχέσεις μεταξὺ τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος ἕως τὸν τελευταῖο κόκκο σκόνης στὸ σύμπαν– ἀποκοτῶν νόημα καὶ σημασία στὴν ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς κοινωνίας στὴν Εὐχαριστία. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μητροπολίτης Περγάμου ἔχει τελικὰ ἕνα οὐσιαστικὸ πρᾶγμα νὰ διδάξει καὶ διακηρύξει. Ὅτι δηλαδή, «ἡ Εὐχαριστία [ὅλην] συγκροτεῖ τὴν ἐκκλησία»³³. Ἡ πρότασις αὐτὴ λέει ταυτό-

32. Βλ. στὸν τόμο ὑπὸ παρουσίᾳ, σσ. 336-337. Ἡ ἔμφασις ἀνήκει στὸν ἴδιο τὸν Ζηζιούλα.

33. Πρόκειται γιὰ τίτλο μελέτης σχετικὰ μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ θεολογία τοῦ Μητροπολίτη Περγάμου ἀπὸ τὸν Paul McPartlan, *The Eucharist Makes the Church: Henri de Lubac and*

χρονα καὶ τὰ πάντα³⁴, ὅτι δηλαδή «ἐνὸς δέ ἐστι χρεία» (Λουκ. 10:42).

4. «Ἄει σχοινοβατεῖν»

Ὅπως σημειώθηκε προηγουμένως, ὡς Ὁρθόδοξοι ἔχουμε τὴν τάση πάντοτε νὰ εἰδωλοποιοῦμε συγκεκριμένους θρησκευτικούς ἡγέτες ἢ θεολόγους στοχαστές. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὑπάρχει ποικιλία ὀρισμῶν γιὰ τὸν θεολόγο στὴν πατερικὴ γραμματεία. Ὁ Εὐάγγελος Ποντικὸς ταυτίζει τὴ θεολογία μὲ «τὴν ἀδιάλειπτη προσευχή». Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίματος συσχετίζει τὴ θεολογία μὲ τὸν «ὑψιστο βαθμὸ καθαρότητος», ἐνῶ ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος συνδέει τὴν θεολογικὴ ἔκφραση μὲ τὴν «ἐμπειρία τοῦ θείου φωτός». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἡ παράδοση κατανοεῖ τὴ θεολογία καὶ τὸ θεολογεῖν, ποτὲ δὲν θεωρήθηκε ὡς μιὰ ἀφαιρετικὴ θεωρία ἢ μεταφυσικὴ ἀναζήτηση, ἀλλὰ πάντοτε ὡς ἓνα γεγονός τῆς Ἐκκλησίας καὶ συνάντησης μὲ τὸν κόσμο.

Αὐτὸ, ὥστόσο, σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἓνας βαθμὸς ἐλευθερίας γιὰ ἔρευνα στὴ θεολογία. Ὅποιαδήποτε κριτικὴ ὅτι μιὰ ἀποψη ἢ διατύπωση δὲν εὐθυγραμμίζεται πλήρως μὲ τοὺς Πατέρες ἐλάχιστα –ἢ ἴσως καὶ καθόλου δέν– διαφέρει ἀπὸ ἓναν συντηρητισμὸ πού φοβᾶται κάθε ἀπόκλιση ἀπὸ τοὺς Πατέρες. Ἔτσι δικαιολογεῖται κι ὁ ὀρισμὸς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου γιὰ τὴν χριστιανικὴ ζωὴ ὡς «ἄει σχοινοβατεῖν»³⁵. Ἡ θεολογία σημαίνει ἀκριβῶς νὰ βρῆσκαται κάποιος ἐκτεθειμένος καὶ συχνὰ ἀπομονωμένος στὸ ἄκρο –«στὸ ὄριο», «στὴ μεθόριο», «στὸ τελευταῖο κλαδί τοῦ δένδρου»– ἀνοικτὸς σὲ ὅποιαδήποτε ἐποικοδομητικὴ κριτικὴ. Ποτὲ δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐφησυχασμὸ μέσα στὶς ἀσφαλεῖς παραμέτρους τοῦ δογματικοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ πάντοτε προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν βαθμὸ

John Zizioulas in *Dialogue*, T&T Clark, Edinburgh 1993.

34. Ἐνδεχομένως αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἡ θεολογία του παρανοεῖται ὡς ἐπίμονη καὶ ἀσυμβίβαστη. Ὁ Andrew Louth παρανοεῖ «τὴν θεολογία τῆς πατερικῆς ἀνανέωσης» στὸν Ζηζιούλα ὅταν τὴν περιγράφει «ὡς ἰδιαίτερα ὑποκειμενικὴ». Βλ. τὸ ἔργο του, *Modern Orthodox Thinkers: From the Philokalia to the Present*, IVP Academic, Downers Grove, IL 2015. Ὁ Louth ἀποδέχεται τὸν «ἱστορικὸ» ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸν «συστηματικὸ» χαρακτῆρα τῆς θεολογίας τοῦ Ζηζιούλα (σ. 220). Στὸ τέλος μάλιστα ἐπαναλαμβάνει τὴ διαρκῆ κριτικὴ ἐναντίον του γιὰ «ἐπισκοπομονισμό», τὸν ὁποῖο καὶ περιγράφει «ὄχι ὡς ἓναν μακρινὸ ἀλλὰ [...] ἀντίθετα ὡς ἓνα πολὺ ἀληθινὸ κίνδυνον» στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐπανερχόμενος σὲ μιὰ παρωχημένη κριτικὴ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἄνοδο τοῦ Ζηζιούλα στὸ ἀξίωμα τοῦ βοηθοῦ ἐπισκόπου (σ. 223). Πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ μᾶλλον ἀμήχανη κριτικὴ, στὸ βαθμὸ πού προέρχεται μάλιστα ἀπὸ ἓναν διὰ βίου Βρετανὸ στοχαστῆ. Ὁ David Bentley Hart, «The Mirror of the Infinite: Gregory of Nyssa on the Vestigia Trinitatis», στὸ Sarah Coakley (editor), *Re-thinking Gregory of Nyssa*, Blackwell, Oxford 2003, σσ. 111-131, περιγράφει τὴν ὀντολογικὴ προτεραιότητα τοῦ Θεοῦ καὶ Πατέρα σὲ θεολόγους ὅπως ὁ Βλαδίμηρος Λόσκυ, ὡς «μιὰ κουραστικὴ, ἐπίμονη καὶ ὀλέθρια ψευδαίσθηση» (ἐδῶ, σ. 111). Μιὰ τέτοια κριτικὴ, ὥστόσο δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποδίδεται στὸν Ζηζιούλα.

35. Βλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος Β΄, Φυγὴ πρὸς Πόντον 34*, PG 35, 441. Βλ. ἐπίσης καὶ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία 9 στὸ Α΄ Θεσ. 5*.

στον οποίο προάγει τη συζήτηση³⁶. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο έρμηνεύω την έννοια της «νεοπατερικής σύνθεσης», όπως αυτή διακηρύχθηκε από τον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ. Το ίδιο ισχύει και για την ευθύνη του θεολόγου, το λειτούργημα του επισκόπου και την κλήση του χριστιανού. Ποτέ δεν είναι –και δεν πρέπει να είναι– εύκολο να κάθεται κανείς ούτε στην έδρα του θεολόγου, ούτε στον θρόνο του επισκόπου, άλλ’ ούτε και στο σταυρό του Χριστού.

Στή συνάφεια αυτή, ο Μητροπολίτης Περγάμου προχωρά στη χρήση της προσωποκεντρικής του όντολογίας και της ευχαριστιακής του θεολογίας προκειμένου να αναπτύξει την εκκλησιολογία του, όπως επίσης και την έσχατολογία του, την επισκοπική συνοδικότητα και την ιερατική του κοσμοθεωρία. Είναι δύσκολο να τον κατηγορήσουμε για τη συνοχή του θεολογικού του συστήματος. Κατά τον ίδιο τρόπο, είναι δύσκολο να υπερασπιστεί κάποιος τους κριτικούς που απαιτούν περισσότερα από τον Ζηζιούλα από ό,τι οι ίδιοι είναι σε θέση να προσφέρουν. Είναι αλήθεια ότι ο Μητροπολίτης είναι ο πρώτος που θα υιοθετήσει αυτοκριτική προσέγγιση στον έγγενή κίνδυνο του διανοητισμού στην ακαδημαϊκή θεολογία³⁷.

Είναι βαθιά ενήμερος για την ισορροπία –αν και προτιμά να μιλά για

36. Αυτός είναι ο λόγος που, ενώ καλωσορίζω μια προσεκτική κριτική της έννοιας του προσώπου, θα πρότεινα την ανάγκη για μια περισσότερο βαθιά αξιολόγηση και αποτίμηση της πατερικής παράδοσης. Βλ., λ.χ., την προσεκτική και γεμάτη σεβασμό υπεράσπιση του Ζηζιούλα από τον Alexis Torrance: «Από την πλευρά μου, πρέπει να δηλώσω ότι μέχρι στιγμής δεν έχω βρει αυτό που κάποιος θα μπορούσε να χαρακτηρίσει ως ανεπτυγμένη διδασκαλία περί του ανθρώπινου προσώπου στην πατερική θεολογία, παράλληλα προς την ιδιαίτερα άκριβη διδασκαλία της τελευταίας για τα θεία πρόσωπα ή ύποστασεις... Ώστόσο κάτι τέτοιο δεν απομακρύνει καθόλου το έγχειρμα σύμφωνα με τον Λόσκυ (αν και θέτει όρισμα έρωτηματικά σχετικά με την προσέγγιση του Ζηζιούλα, πίν ακόμη ο τελευταίος την καταθέσει). Το αίτημα για μια προσωποκεντρική ανθρωπολογία στους Πατέρες είναι όντως χρήσιμο, ύποστηρίζει, καθώς ο άνθρωπος δημιουργήθηκε κατ’ εικόνα και καθ’ όμοιωση ενός προσωπικού Θεού. Ώστόσο μια τέτοια προσέγγιση θα πρέπει να επιδιώκεται με σύνεση. Έχοντας κατά νου τις επιφυλάξεις του Λόσκυ, όπως επίσης και τις προειδοποιήσεις του Λουδοβίκου σε σχέση με όρισμένες όψεις του έγχειρήματος αυτού, ή επιδίωξη του έρωτηματος για το πρόσωπο και τους Πατέρες μπορεί να λάβει, θα πρότεινα, μια νέα σημασία για τη ζωή. Στις λεπτομέρειές της, ειδικά στη θεολογία του Ζηζιούλα αλλά επίσης και στον Γιανναρά και άλλους, ο ίσχυρισμός των προηγούμενων δεν είναι συχνά –τουλάχιστον από τη σκοπιά του ιστορικού– ιδιαίτερα ίσχυρός, ειδικά μάλιστα όταν αναφερόμαστε σε έρωτηματα όρολογίας ή σε αντίληψεις που ελάχιστα έως καθόλου στηρίζονται στα κείμενα. Σε μια ευρύτερη μεθοδολογική προοπτική, ώστόσο, στο βαθμό που το πρόγραμμα της «νεοπατερικής σύνθεσης» επιδιώκει να μιλήσει στον σύγχρονο κόσμο για την έξοκληρου διδμη και πατερική έννοια της πιθανής μεγαλοπρέπειας του ανθρώπινου όντος εν Χριστώ, όσοι έχουν προηγηθεί είναι απαραίτητοι, αν και συχνά γίνονται αντικείμενο άρνησης» (σ. 705). Άναφερόμενος στον Γιανναρά και τον Ζηζιούλα, ο Norman Russell παραπέμπει στην τόλη της προσέγγισής τους: «Στην προσπάθειά τους να μιλήσουν στον σημερινό κόσμο, δεν φοβούνται να επαναδιατυπώσουν την πατερική σκέψη στο σύγχρονο φιλοσοφικό ιδίωμα». Βλ. Norman Russell, «Modern Greek theologians and the Greek Fathers», *Philosophy & Theology* 18, 1, (2006), 77-92 [έδω σ. 82].

37. Βλ. το κείμενο του Κωνσταντίνου Άγόρα στον τόμο (σσ. 59-72, ειδικά σσ. 70 κ.έξ.).

σύνθεση³⁸ – ή όποία όφείλει άσταμάτητα και διαρκώς νά διατηρείται με-
ταξύ τής θεσμικής και τής χαρισματικής διάστασης τής Όρθόδοξης θεο-
λογίας και έκκλησίας. Γι' αυτό ό ειλικρινής του σεβασμός στην άσκητική
παράδοση θά πρέπει νά μετριέται πάντα με βάση τή διεισδυτική κριτική
του στις σύγχρονες παρααρήσεις της. Έτσι λοιπόν, όταν έπισκεπτεται ένα
μοναστήρι, αυτό γίνεται πάντοτε άθόρυβα και με κατάνυξη, όχι με δημο-
σιότητα και μεγαλοπρέπεια. Έπιτρέψτε μου νά αναφέρω ένα παράδει-
γμα, προσωπικό μέν, αλλά ταυτόχρονα χαρακτηριστικό και άποκαλυ-
πτικό: Ένώ ποτέ δέν κατάλαβα τή σκοπιμότητα όρισμένων ανθρώπων νά
αναφέρονται στη γνωριμία τους με σύγχρονες άγιες μορφές για χάρη κά-
ποιας προσωπικής δικαίωσης ή χειραγώγησης, χρησιμοποιώντας τις
μορφές αυτές είτε για άμυντικούς είτε πάλι για έπιθετικούς σκοπούς,
ποτέ δέν άκουσα τόν Μητροπολίτη Περγάμου νά αναφέρεται στόν άρχι-
μανδρίτη Σωφρόνιο, τόν όποιο ήξερε πολύ καλά και του όποιου τήν μο-
ναστική άδελφότητα συνεχίζει και σήμερα νά έπισκεπτεται συχνά. Το
ίδιο μπορεί νά ειπωθεί και για τήν συχνή τέλεση τής θείας λειτουργίας,
τήν όποία τελεί με έναν άνεπιτήδευτο και άσυμβίβαστο τρόπο.

5. Συμπεράσματα: Ένσαρκη θεολογία

Θά ήθελα λοιπόν νά κλείσω με τά λόγια του Μητροπολίτη Περγάμου
στόν ύπό παρουσίαση τόμο, όπου και περιγράφει τις ιδιαίτερες προκλή-
σεις και τήν έπείγουσα κλήση τής Όρθόδοξης θεολογίας στην έποχή μας:

«Η Όρθόδοξη Θεολογία στόν 21ο αιώνα θά κληθεί νά συνομιλήσει και
με τόν έξω κόσμο – άλλως θά μετατραπεί σε ένα «γκέτο» και θά έχει
τήν τύχη κάθε «σέκτας» στην ιστορία. Όσο και αν ξενίζει ό όρος «συν-
αφειακή θεολογία», ό πυρήνας του νοήματός του παραμένει πάντοτε
καίριος. Η θεολογία που δέν άφουγκράζεται τό τί συμβαίνει γύρω της,
έχει καταδικάσει σε θάνατο τήν κληρονομιά που παρέλαβεν από τους
Πατέρες της [...]. Η Όρθόδοξη Θεολογία καλείται νά δώσει τήν μαρ-
τυρία της με όρους όχι πολεμικής, αλλά «σαρκωτικής» ίεραποστολής,
μιλώντας, κατά τό πρότυπο του σαρκωθέντος Λόγου, στόν σύγχρονο
άνθρωπο «έκ τών έσω», αίροντας τους σταυρούς του και προσπαθών-
τας νά κατανοήσει τις άγωνίες του³⁹.

Κάπως έτσι θά άξιολογούσα κι εγώ με τή σειρά μου τήν μαρτυρία τής
Έκκλησίας στην κοινωνία... θεολογώντας στόν 21ο αιώνα.

38. Βλ. τό κείμενο του Μητροπολίτη Περγάμου, «Η όρθόδοξη θεολογία και οι προκλή-
σεις του 21ου αιώνα», δ.π., σ. 331.

39. Ό.π., σ. 332.